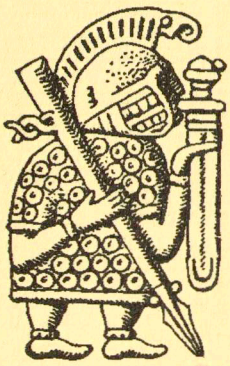

FORNVÄNNEN

JOURNAL OF SWEDISH ANTIQUARIAN RESEARCH

En medeltida paxtavla från Lönsås kyrka
Gustavson, Helmer
Fornvännen 94:3, 169-177
http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1999_169
Ingår i: samla.raa.se

En medeltida paxtavla från Lönsås kyrka

Av Helmer Gustavson, Marie Skoglund Ohlsén och Göran Tegnér

Gustavson, H., Ohlsén, M. & Tegnér, G. 1999. En medeltida paxtavla från Lönsås kyrka. (A Medieval pax from Lönsås Church.) *Fornvännen 94.* Stockholm.

In 1998, in an excavation immediately south of the south wall of Lönsås Church, Östergötland, a small relief of walrus ivory was found. Its motif is the crucified Christ, with the mourning St. Mary to the left and St. John the Evangelist to the right and an inscription, partly runic, on the upper part, divided by the blessing hand of God, pointing from above. At the lower end is a small, thin, pointed handle. It appears to date from the early 14th century.

Apparently the small relief is a *pax-board* or *osculatorium*, an object of metal, ivory, wood etc., often with a representation of the Crucfixion, used in the Medieval mass, whereby the Kiss of Peace was distributed to the congregation.

Their existence in Medieval Sweden is known from documents, but no pax-board has hitherto been found here, although there are several from the other Nordic countries, especially Iceland.

Helmer Gustavson, Riksantikvarieämbetet, Box 5405, SE-114 84 Stockholm, Sweden

Marie Skoglund Ohlsén, Östergötlands länsmuseum, Box 232, SE-581 02 Linköping, Sweden

Göran Tegnér, Statens historiska museum, Box 5428, SE-114 84 Stockholm, Sweden

Fyndomständigheterna

Lönsås socken ligger i den nordvästra delen av Östergötland. Dess norra gräns utgörs till en del av sjön Boren men den omges även av socknarna Brunneby, Klockrike, Fornåsa och Ekebyborna. Lönsås socken är mycket naturskön och i den östra och sydöstra delen finns en långsträckt grus- och sandås. Mot norr, väster och söder sänker sig åsen och övergår till en mer låglänt och bördig slätt. På denna landhöjning är Lönsås kyrka placerad och med sin tornprofil höjer den sig mäktig över det omgivande låglandet.

Lönsås nämns första gången år 1361 i en köpehandling rörande en fjärdedels attung jord. Namnet Lönsås åsyftar den ås som kyrkan är placerad på. Åsen har troligtvis en gång i tiden varit kraftigt lönnbeväxt och därav har namnet Lönsås uppkommit (Ortnamnsarkivet 1999). Enligt lokal tradition skall Lönsås under äldre medeltid ha varit en stad, som i strider med kung Waldemar och lokala stormän förstördes av Magnus Ladulås (Broocman 1760, s. 151 ff.).

Den medeltida kyrkan i Lönsås uppfördes under tidigt 1100-tal. Den var uppbyggd av tuktad kalksten och bestod av ett långhus och ett lägre kor med absid. Någon gång under mitten av 1100-talet försågs kyrkan med ett västtorn (J. Eriksson muntl.). Delar av den medeltida kyrkan finns kvar i den nuvarande kyrkans södra vägg, räknat från västgaveln, i västra långhusväggen och i tornbyggnaden. En rundbågig sydportal, kyrkans huvudingång, påträffades vid reparationer 1966. Till denna ingång hörde en vacker smidesornerad trädörr vilken fortfarande förvaras i kyrkan. Dörren är daterad till sent 1100-tal (Cnattingius 1971).

Under 1400-talets senare del blev den romanska kyrkan tillbyggd med ett nytt kor, då även långhuset välvdes. År 1618 utfördes ytterligare en tillbyggnad då korsarmar i norr och

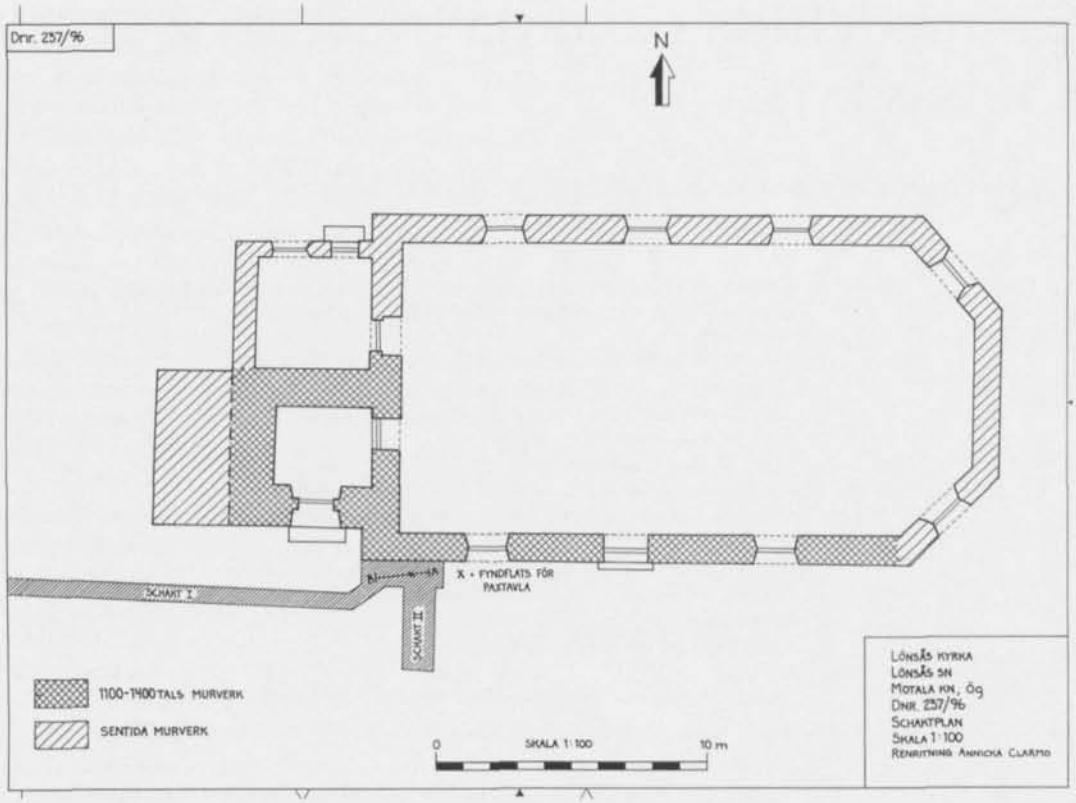

Fig. 1. Lönsås kyrka, Östergötland. Plan med grävningsschakt 1998 och fyndplatsen för paxtavlan markerad. – Lönsås Church, Östergötland. Plan showing the 1998 trenches and the find-spot of the pax-board.

söder uppfördes. I början av 1700 talet hade kyrkan förfallit och 1737 återställdes murarna och ett nytt vapenhus byggdes. De små fönstren förstorades och flera nya togs upp. Under senare delen av 1770-talet förstorades kyrkan åt norr och koret fick en tresidig avslutning. Murarnas höjd bibehölls men korsvalven ersattes med tunnvalv av brädor. Vid denna tid lutade det gamla västtornet kraftigt och tornspiran revs ned. År 1799 uppfördes ett nytt torn och klockorna, vilka tidigare hade suttit i en klockstapel sydost om kyrkan, kunde slutligen hängas i detta. Under senare delen av 1860-talet genomfördes en omfattande och hårdhänt reparation av kyrkan. Bänkarna togs bort och ersattes med nya och hela kyrkan målades vit, så även predikstolen. Mellan åren 1939 och 1940 utfördes en restaurering av kyrkan varvid den ursprungliga 1700-talsmålningen togs fram. Den senaste restaureringen utfördes 1966–67 varvid både exteriör och interiör putsades om och nytt spån lades på taket (Cnattingius 1971).

Lönsås kyrka har under sent 1990-tal genomgått ännu en renovering. Under 1998 har fasaden putsats om och en invändig toalett har installerats längs den södra kyrkväggen. Det var i samband med schaktningar för dragning av vatten och avlopp, fram till den södra kyrkväggen, som fyndet av en relieftavla gjordes. Strax utanför kyrkväggen på ett djup av 1,20 m under marknivå påträffades den, utan direkt koppling till en grav eller annan konstruktion. I dess närhet fanns dock en stor mängd med omrörda skelettdelar vilka härrör tidsmässigt från obestämbara begravningar.

Tavlan låg upp och ned och till en början såg den ut som en träsked, men när den rätta

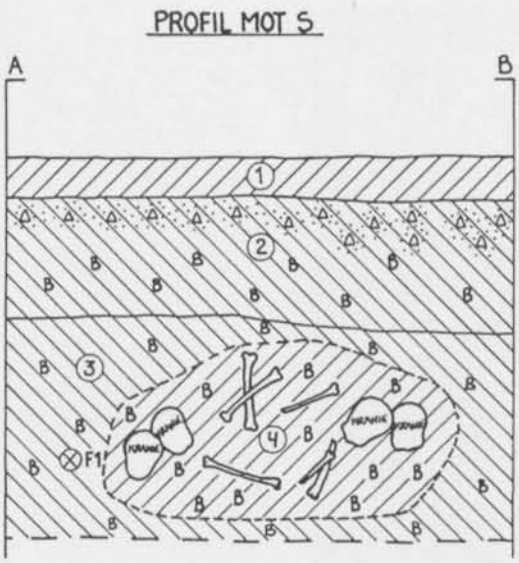

Fig. 2. Lönsås kyrka, Östergötland. Profil mot söder vid fyndplatsen för paxtavlan (F1). – Lönsås Church, Östergötland. Section W–E at the find-spot of the pax-board (F1).

sidan vändes upp kunde en relief anas. Jord hade lagt sig i fördjupningarna och det var svårt att urskilja motivet men efter några försiktiga penseldrag kunde vi konstatera att det föreställde Kristi korsfästelse. Efter en lättare rengöring, utförd av en konservator, framträdde bilden tydligt.

Relieftavlan finns inte omnämnd i inventarieförteckningar för Lönsås kyrka. Sin funktion som paxtavla förlorade den förmodligen under 1500-talets gång, med anledning av reformationen. Hur och när tavlan har hamnat i kyrkogårdsjorden kommer vi aldrig med exakthet att få veta. Sannolikt har den kasserats när den inte längre fyllde någon funktion och kanske har den då följt med en begravning, och har sedan flyttats om i jorden genom senare begravningar och andra markingrepp.

Marie Skoglund Ohlsén

Paxtavlan

När man i juni 1998 levererade in en liten benrelief från den pågående undersökningen vid Lönsås kyrka till Riksantikvarieämbetets konserveringsavdelning blev intresset mycket stort: det kunde egentligen inte röra sig om något annat än en medeltida s.k. paxtavla, en företeelse som i Sverige dittills endast varit känd genom skriftliga källor från 1500-talet.

Paxtavlan användes i den medeltida mässan i samband med *fridskyssen* (Lárusson 1959), en ceremoni som förekom mellan konsekrationen och kommunionen (för stället i mässan, se Helander et al. 1993, s. 43 f.). När paxtavla användes kunde det gå till på följande sätt: I samband med orden *Pax Christi* (Kristi frid) kysser officianten först altaret och sedan paxtavlan, som ministranten räcker honom. Därefter går officianten till epistelsidan och räcker med orden *Pax tecum* paxtavlan till den vid altaret knäböjande ministranten, som med orden *et cum spiritu tuo* lämnar tavlan att kyssas till dem vilka fridskyssen skall föras vidare till. Enligt en tysk mässordning (Burckhard av Strassburg) överräcks den av ministranten med orden *Pax tecum* och den som skall kyssa den svarar med *et cum spiritu tuo* (Braun 1932 s. 558 f.).

Själva fridskyssen är en ceremoni som förekommit i liturgin redan under tidigkristen tid, och officiantens kyss av altaret fördes vidare genom omfamning. Men det har uppenbarligen också förekommit att den förts vidare genom en kyss, från församlingsmedlem till församlingsmedlem; vart kön kysstes för sig (Lárusson, sp. 608). Bruket av kysstavlor eller paxtavlor för att föra fridskyssen vidare är inte belagt förrän från 1200-talets England. 1248 nämns företeelsen i statuterna för katedralen i York, och 1299 förekommer en paxtavla i ett inventarium för S:t Pauls-katedralen i London (Braun 1932, s. 558).

Under 1300-talet spreds bruket av paxtavla så till kontinenten, som visas av enstaka skriftliga belägg. Hur allmänt det blev är omöjligt att säga. I Sverige kom paxtavlan rimligen helt ur bruk i samband med reformationen. På många senmedeltida mässframställningar kan man se en paxtavla stående på altaret, som t.ex. på den ena av de två tavlorna från ett nederländskt altarskåp från 1500-talets början, ursprungligen från Clara kloster i Stockholm (fig. 3). Där kan man, bredvid de två ampul-

Fig. 3. S:t Gregorii mässa, detalj av målning från ett nederländskt altarskåp från 1500-talets början, ursprungligen i S:ta Clara kloster i Stockholm, sedan i Danvikens kapell. Till höger på altaret, t.v. om de två ampullorna, ses en paxtavla. SHM, foto ATA. – St. Gregory's Mass, detail of panel from a Flemish early 16th century reredos. To the right on the altar, to the left of the two ampullae, a pax-board can be seen.

lorna, se en liten tavla, utformad som en gotisk gavel, med en korsfästelseframställning.

Paxtavlan hade under medeltiden många benämningar på latin. Pater Braun (1932, s. 560 ff.), som mycket grundligt går igenom företeelsen, anför *pax, paciferum, pacificale, instrumentum pacis, osculatorium, tabula ad pacem, asser ad pacem, lapis pacis* samt *marmor ad deosculandum*. Benämningarna syftar på olika aspekter på företeelsen: de fyra första på vad som skall föras vidare, dvs. *pax*, frid; nästa, *osculatorium*, anger att det är något som skall kyssas; *tabula* och *asser* syftar på formen, dvs. en tavla, medan de två sista anger materialet, dvs. sten och marmor. I Tyskland tycks *pacificale* ha blivit den vanligaste benämningen (Reinle 1988, s. 179). På engelska kallades de för *paxbred* eller *paxbrede*, dvs. paxbräda, nu normalt *pax* eller *osculatory*, medan franskan snabbt översatte till *portepaix* (Braun 1932, s. 561 f.). *Paix* förefaller nu vara den normala franska beteckningen.

I Norden finns, förutom på Island, få skriftliga omnämnanden av paxtavlor. För Sveriges del anför Hildebrand (1898–1903, III, s. 705) endast ett medeltida exempel, men konfiskationsprotokollen från 1500-talet tar upp ett stort antal paxtavlor. De kallas där *pax tecum, kysstavla, pås* eller *passkors* (Källström 1939, s. 133 f.). I de isländska s.k. *måldagi*, måldagar (inventarieförteckningar) förekommer ett flertal medeltida belägg för förekomsten av paxtavlor; de kallas här för *pax, paxspjald* eller *paxblad*, benämningar som syftar på formen (Wallem 1910, s. 21 ff.). Det äldsta belägget på Island är från mitten av 1300-talet.

Paxtavlorna har varit tillverkade av olika material: metall (dvs. silver, guld men även koppar eller mässing; de var då förgyllda), ben, elfenben eller valben, sten osv., vanligen med en framställning av korsfästelsen men också med Agnus Dei, Veronikas svetteduk, Maria med barnet med flera motiv. De paxtavlor som nämns i de svenska konfiskationsprotokollen

är alla av silver, oftast förgyllda. Källström (1939) har ca 45 konfiskationsbelägg (några är osäkra) från det medeltida Sverige; av dessa är ca hälften från Uppland, de övriga från Västmanland (9 belägg), Hälsingland, Dalarna, Småland och Södermanland. Om denna fördelning innebär att bruket av paxtavlor varit särskilt utbrett just i Uppland eller att man där stiftat dyrbara paxtavlor kan man tyvärr inte säga, givetvis inte heller om det varit vanligt med paxtavlor i andra, oädla material.

För några kyrkor finns uppgift om att man haft flera paxtavlor, t.ex. fyra i Kalmar stadskyrka, tre i Torstuna i Uppland (Källström 1939) samt – om man tar ett skandinaviskt perspektiv – så många som tio i Hólar-katedralen på Island 1525 (Thórdarson 1933, s. 302).

Hur de varit beskaffade går de svenska konfiskationsprotokollen inte in på närmare; några anges ha fot av koppar, någon annan vara utan. En uppges vara stor. Någon exakt storlek uppges aldrig, men vikterna, i den mån de anges, varierar mellan 200 och drygt 400 g. Möjligen har de ofta haft korsform, i likhet med ett bevarat pacifikale (man kan ju inte kalla korsen för tavlor) från domkyrkan i Meissen från 1400-talets första hälft. Det är 27 cm högt och innehåller flera reliker (*Zeit und Ewigkeit*, nr 2.118). Det exempel Hildebrand (1898–1903, III, s. 705) anför, från 1460: »ett reliquarium till att bära *pacem* med» visar att det även i Sverige har förekommit reliker i dessa sammanhang. Kanske kan man också, i analogi med dessa exempel, tolka ett kors från 1400-talets första hälft av förgylld koppar, 34,8 cm högt, från Östra Ryds kyrka i Östergötland (fig. 4), som ett pacifikale. På den ena sidan ses en graverad framställning av den korsfäste Kristus, på den andra markeras korsmitt och korsändar av infattade bergkristaller, där den mittersta fungerar som ett fönster där en relik har kunnat beskådas.

Utformningen av paxtavlorna kommenteras inte heller i protokollen, men av kontinentala exempel framgår att paxtavlorna ofta utformades som mycket dyrbara praktföremål, framställda även i guld. När de framställdes av sten, kan man tänka sig att kyssande av denna sten var en direkt koppling till officiantens kyssande av altaret. Den enda paxtavla som bevarats i Norge, från Hedal kyrka i Valdres, är av björk, med ett hålrum för ett oregelbundet format föremål, kanske en sten (*Norges inskrifter* ..., I, s. 207 ff.). Liknande utformning måste en paxtavla från Västerås domkyrka ha haft. I ett konfiskationsprotokoll från 1545 finns en uppgift som av Källström (1939, 2. 297) tolkas som en förgylld omfattning kring en grå sten, en »cammehij» (kamé?) att kyssa på.

Fig. 4. Relikkors av förgylld koppar från 1400-talets första hälft, från Östra Ryds kyrka, Östergötland (SHM 3393:3), som möjligen har fungerat som pax. Foto G. Hildebrand. – Reliquary cross of copper gilt, first part of the 15th century, Östra Ryd Church, Östergötland; it may well have served as a pax.

Efter denna inledande presentation av företeelsen skall vi så återvända till paxtavlan från Lönsås. Den är en rektangulär tavla av valrosstand (enl. analys av Rita Larje vid Naturhistoriska Riksmuseet), nedtill försedd med en handtagsliknande förlängning; den totala längden är (efter konservering, som endast inneburit rengöring och ytterst långsam torkning) 13,7 cm, medan själva tavlan mäter ca

Fig. 5. Paxtavla av valrosstand från Lönsås kyrka, Östergötland. 1200-talets slut – 1300-talets början. Foto B. A. Lundberg, RAÄ. – Paxboard of walrus ivory from Lönsås Church, Östergötland. End of the 13th–beginning of 14th century.

10,7 cm. Bredden är 6,2 cm och tjockleken 0,6–1,4 cm.

På tavlan är utskuret i relief en framställning av den korsfäste Kristus, omgiven av de sörjande Maria och Johannes Evangelisten. Kristus hänger på korset med åt vänster sänkt huvud bakom vilket ses en gloria med pärlkant. Kroppen är rak och benen parallella, men fötterna korsar varandra, spikade med en spik mot en fotplatta som utformats som en del av den nedtill pärlkantsförsedda ramen. Korsarmarnas ändar liksom korsstammens övre ände vidgar sig utåt – man kan säga att de har formen av halva fyrpass. Från korsets övre avslutning pekar en välsignande Gudshand nedåt. Ovanför korsarmarna, på vardera sidan om korsstammen, ses en inskrift (se nedan). Kristi ländkläde är assymmetriskt och hänger ned på ena underbenet. Maria och Johannes har huvudena lutande åt korset; ställningen, med handen mot kinden, betecknar sorg. De är klädda i en mantel, en tunika och en underdräkt med starkt markerat veckfall. I Marias dräkt faller vecken i det närmaste symmetriskt. Den stiliserade veckbildningen och den allmänt strama hållningen för tankarna till bysantinsk konst. Det som särskilt faller i ögonen är de dekorativa dragen, t.ex. pärlbårderna. Men trots det eleganta utförandet präglas tavlan av en viss primitivitet: Kristi huvud är överdimensionerat, medan Johannes högra arm snarast är för liten och Marias och Johannes ansikten är grovt och schematiskt tecknade.

Fig. 6. Paxtavla av valrosstand från Lönsås kyrka, Östergötland. Foto B. A. Lundberg, RAÄ. – Pax-board of walrus ivory from Lönsås Church, Östergötland.

Den handtagsliknande förlängningen vid underkanten kan ha tjänat som handtag eller som en spets att sticka ned i någon sorts fot. Vid tavlans överkant finns fyra hål, av allt att döma sekundära, placerade parvis horisontellt. De är svåra att förklara. Deras funktion kan möjligtvis ha varit att man i dem har hängt upp tavlan i en ställning som varit placerad på altaret. Är det så, förefaller det ändå omotiverat med fyra hål; det skulle ha räckt med två. Danielle Gaborit-Chopin vid Louvren, som jag konsulterat, känner inte heller till någon paxtavla som hängts på altaret, och alla som Braun (1932) anför, är avsedda att stå på altaret.

Rent stilistiskt ligger en datering av paxtavlan till 1200-talets andra hälft närmast till hands, vilket – om tavlan är framställd då – skulle innebära att bruket av paxtavla i ett europeiskt perspektiv ligger mycket tidigt. Om man ändå skall våga fixera en datering av denna paxtavla ligger det för mig närmast till hands – med tanke på att bruket av paxtavlor inte rimligen kan ha införts i Sverige förrän under loppet av 1300-talet – att paxtavlan från Lönsås tillverkats i Sverige i början av 1300-talet med användande av äldre förlagor.

Göran Tegnér

Inskriften

Inskriften ovanför korsarmarna blir direkt begriplig utifrån den text som man möter i Johannesevangeliet 19: 19–22 i Vulgata:

Scripsit autem et titulum Pilatus: et posuit super crucem: Iesus Nazarenus, Rex Iudæorum. Hunc ergo titulum multi Iudæorum legerunt: quia prope civita-

tem erat locus, ubi crucifixus est Iesus: et erat scriptum hebraice, graece, et latine. Dicebant ergo Pilato pontifices Iudæorum: Noli scribere: Rex Iudæorum: sed quia ipse dixit, Rex sum Iudæorum. Respondit Pilatus: Quod scripsi, scripsi.

(Men Pilatus lät ock göra en överskrift och sätta upp den på korset; och den lydde så: »Jesus från Nasaret, judarnas konung.» Den överskriften läste många av judarna, ty det ställe där Jesus var korsfäst låg nära staden; och den var avfattad på hebreiska, på latin och på grekiska. Då sade judarnas överstepräster till Pilatus: »Skriv icke: 'Judarnas konung', utan skriv att han har sagt sig vara judarnas konung.» Pilatus svarade: »Vad jag har skrivit, det har jag skrivit.»)

Texten på namnskylten på Jesu kors har återgivits i sin helhet på paxtavlan och inte, som vanligt är vid andra korsfästelseframställningar, med initialerna I.N.R.I. eller INRI. Det unika är att texten har avdelats och placerats i små skriftramar på vardera sidan av korsstammens övre del med den första hälften av inskriften till vänster om korset skriven med majuskler och förkortningstecken för ändelsen *-us* och den andra hälften till höger om korset avfattad med runor. Anmärkningsvärt är också att texten läses nedifrån och upp.

Fig. 7. Inskriften på paxtavlan från Lönsås kyrka, Östergötland. Ovanför vänstra korsarmen, med latinska bokstäver: Iesus Nazarenus, ovanför högra korsarmen med runor: Rex Iudeorum. Foto B. A. Lundberg, RAÄ., renritning H. Gustavson (ATA). – The inscription on the pax-board from Lönsås Church, Östergötland. Above the left cross-arm, in Latin letters: *Iesus Nazarenus*; above the right cross-arm, in runes: *Rex Iudeorum*.

Tecknen har skurits in med stor skicklighet och avslöjar en god förtrogenhet med latinsk skrift. I linjerna i de enskilda bokstäverna varierar linjebredden beroende på om den inskurna skåran är rak eller bågformad, dvs. precis som vid driven skrift med penna och bläck på pergament. Varje skåra har skurits in med ett vasst verktyg, förmodligen en kniv, från skårans båda sidor, så att skåran har en trekantig profil (kilsnitt) med tydlig botten. Även tvärstrecken i de enskilda bokstäverna har utformats så att de bildar en markant avslutning av bokstävernas ändar. Bokstäverna står fritt i ramen vilket innebär att de inte når de övre och undre ramlinjerna. Sammantaget ger inskriften med de latinska bokstäverna ett välavvägt intryck trots bokstävernas ringa storlek och skriftytans motsträviga struktur jämfört med t.ex. pergamentets. I fråga om de enskilda bokstäverna kan det nämnas att bokstaven A har formen ᛗ att bokstaven N har ett mellanled som ansluter ett stycke in på de lodräta staplarna ᚺ och bokstaven R inte har sluten form ᚢ. Förkortningstecknet för ändelsen *-us* har formen ʾ, som återger pergamentskriftens ʔ.

Inskriften med runor i ramarna till höger om korset ger inte samma formsäkra intryck, och runorna **r** och **m** i den övre ramen ger ett något valhänt intryck genom att deras bistavar fått en disproportionerlig form eller placering. Runornas ringa storlek – deras höjd är liksom bokstäverna mellan 3 och 4 mm – har säkerligen gjort att t.ex. bistavarna i runan **m** ansatts långt ner på den lodräta huvudstaven för att runans teckenvärde skall bli lättare att uppfatta. Samtidigt medför det att runans form har blivit mindre väl avvägd.

Inskriftens begränsade uppsättning av olika runor gör att det är oklart om runformen ᛅ med ljudvärdet *o* har stått i medveten opposition till runformen ᚾ i ristarens runalfabet. Och beror formen på den medeltida **t**-runan med ensidigt bistav gentemot den latinska versalen *T* på en medveten åtskillnad mellan de två alfabetena? Den nämnda begränsningen tillåter inte heller någon mer precis runografisk datering av runinskriften.

För att återge den latinska bokstaven *e* har

på gängse runografiskt sätt runan **i** stungits med en punkt på huvudstavens mitt. Eftersom medeltidslatinets *e*-ljud än kunde tecknas monografiskt, dvs. med bokstaven *e*, än digrafiskt. dvs. med digrafen *æ* är det osäkert vad **e**-runan i det runska återgivandet av latinets *Iudæorum* avser att återge för latinsk bokstav. Att ristaren kan ha varit mer förtrogen med skriven latinsk text med boksäver än med runskrift antyds av att han i avsnittet med runor använt den latinska versalen *X* i stället för att t.ex. differentiera en **s**-runa genom att tillfoga en diagonal bistav till första ledet i runan och därmed skapa en »bindruna» **kŝ** för att återge den latinska bokstaven *x*. Samtidigt har han varit så förtrogen med runornas formvärld att han genomgående använder öppen form både för bokstaven *r* och **r**-runan.

Inskriften redovisas härnedan på så sätt att runorna återges med gemena i fetstil och inskriften med latinska bokstäver återges med versaler. Radslut markeras med snedstreck.

IES᛫ NA / ZAREN᛫ / **reXiude** / **orum**

I normaliserad form: *Iesus Nazarenus Rex Iudæorum*, dvs. » Jesus från Nasaret, judarnas konung» .

Helmer Gustavson

Referenser

Braun, J. 1932. *Das Christliche Altargerät.* München

Broocman, C. F. 1760. *Beskrifning öfver the i Östergötland befintlige Städer, Slott, Soknekyrkor, Soknar, Säterier, Öfverofficers-Boställen, Jernbruk och Prästegårdar med mera.* Norrköping.

Cnattingius, B. 1971. *Kyrkobeskrivning över Lönsås kyrka.* Linköping.

Hildebrand, H. 1898–1903. *Sveriges medeltid.* Stockholm.

Källström, O. 1939. *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland, förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer.* Uppsala.

Lárusson, M. M. 1959. Fredskys. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.*

Helander, S. et al. 1993. *Mässa i medeltida socken.* Skellefteå.

Norges inskrifter med de yngre runer. I. Utg. av M. Olsen. Oslo 1941.

Reinle, A. 1988. *Die Ausstattung deutscher kirchen im Mittelalter.* Darmstadt.

Thórdarson, M. 1933. Island. *Nordisk kultur XXIII. Kyrkliga byggnader. Deras inredning och skrud.*

Wallem, F. B. 1910. De islandske kirkers udstyr i middelalderen. *Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring. Aarsberetning.*

Zeit und Ewigkeit (utställningskatalog). Halle 1998.